

О. В. Драгнєвіч

аспірантка

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПИТАННЯ СУДДІВСЬКОГО ІМУНІТЕТУ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ДОРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті здійснено історико-правовий аналіз імунітетів як елементу правового статусу суддів як за законодавством дорадянської доби, так і у тогочасній юридичній думці. Приділено увагу Судовим статутам 1864 року у контексті їх впливу на формування нових стандартів та принципів судочинства. Розкрито специфіку організаційних та нормативних засад правового імунітету суддів у пореформений період.

Хоча тогочасне законодавство й не оперувало поняттями «незалежність» або «імунітет» суддів, що залишало можливість втручання у їх діяльність як у державно-правовому, так і організаційному вимірі, важливою гарантією суддівського імунітету було те, що суддів не могли ані звільнити без їх згоди, ані перевести до іншої місцевості. Навіть тимчасове відсторонення від посади вимагало дотримання цілої низки процедурних моментів. Дякуючи цим змінам, імунітет став засобом юридичної охорони професійної діяльності суддів, необхідним елементом їх спеціального правового статусу.

Всупереч тому, що імунітет, який використовувався у системі судових органів, не мав абсолютного характеру, дотримання зазначених вище умов дозволяло здійснювати правосуддя більш об'єктивно, безпристрасно та справедливо, захищаючи служителів Феміди від безпосередніх або опосередкованих зовнішніх впливів. Проте, незалежність суддів, суперечила самій суті російського самодержавства. Тому, починаючи з 1880-х рр. адміністративний тиск на суддів, особливо через чинів МВС та прокурорського нагляду, постійно зростає, що суперечило демократичним засадам судової реформи 1864 р.

Наголошено, що завдяки судовій реформі 1864 р. відбулося запровадження у правову дійсність принципу незалежності суддів, а імунітет судді, як інститут права, передусім полягав у відокремленні суду від органів виконавчої влади, встановленні особливого порядку призначення на посаду, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності, незмінності, наданні належного матеріального та соціального забезпечення. Всупереч тому, що імунітет, який використовувався у системі судових органів, не мав абсолютного характеру, дотримання зазначених вище умов дозволяло здійснювати правосуддя більш об'єктивно, безпристрасно та справедливо, захищаючи служителів Феміди від безпосередніх або опосередкованих зовнішніх впливів.

Ключові слова: суддівський корпус, імунітет у праві, судовий імунітет, Установа судових установлень, дисциплінарна відповідальність, кримінальна відповідальність.

O. V. Drahnevich. Issues of judicial immunity in domestic judicial production of the pre-soviet era

The historical and legal analysis of immunities as an element of the legal status of judges both under pre-Soviet era and in contemporary legal thought has been made in the article. Attention is paid to the Judicial Statutes of 1864 in the context of their influence on the formation of new standards and principles of justice. The specifics of organizational and normative bases of legal immunity of judges in the post-reform period have been revealed.

Although the legislation of that time did not deal with the notions of "independence" or "immunity" of judges, which left an opportunity for interference in their activities in both the legal and organizational dimensions, an important guarantee of judicial immunity was that judges could not be dismissed without their consent or transfer to another location. Even the temporary removal required compliance with a number of procedural points. Thanks to these changes, immunity has become a means of legal protection of the professional activities of judges, a necessary element of their special legal status.

Although the immunity used in the judiciary was not absolute, compliance with the above conditions allowed justice to be administered more objectively, impartially and fairly, protecting Themis officials from direct or indirect external influences. However, the independence of judges contradicted the very essence of Russian autocracy. Therefore, since the 1880s, administrative pressure on judges, especially through the ranks of the Ministry of the Interior and prosecutorial oversight, has steadily increased, contrary to the democratic principles of judicial reform in 1864. It is emphasized that due to the judicial reform of 1864 the principle of independence of judges was introduced into legal reality, and the immunity of a judge, as an institution of law, consisted primarily in separating the court from the executive, establishing a special order of appointment, bringing to administrative and criminal responsibility, immutability, providing adequate material and social security. Although the immunity used in the judiciary was not absolute, compliance with the above conditions allowed justice to be administered more objectively, impartially and fairly, protecting Themis officials from direct or indirect external influences.

Key words: judicial corps, immunity in law, judicial immunity, Institution of judicial establishments, disciplinary responsibility, criminal responsibility.

Постановка проблеми. Фундаментальне місце у системі правового регулювання належить нормам та правилам поведінки, які мають стандартизований характер та закріплені у законодавчому порядку. Втім, паралельно з цим держава свідомо встановлює та санкціонує певні відступи від загальних правил. Одним з них є імунітети. Зокрема, наявність імунітету дозволяє забезпечити безпеку і незалежність суддів, їх самостійність

під час винесення рішень. Імунітет не заперечує можливість притягнення суддів до відповідальності, але надає певні гарантії від свавілля з боку влади у разі необхідності притягнення їх до такої відповідальності.

У сучасній Україні публічно-правовий характер суддівського імунітету насамперед виявляється у його підпорядкуванні цілям забезпечення незалежності суду та ефективному виконанні покладених на нього повноважень[1, с. 110]. Таким чином, суддівський імунітет як різновид правового імунітету являє собою комплексний інститут, що складається із сукупності норм, які звільняють суддів від виконання окремих юридичних обов'язків і визначають особливі, ускладнені процедури залучення їх до відповідальності з метою забезпечення конституційного статусу і належного виконання ними своїх функцій[2, с. 11]. Але так було не завжди. З огляду на це, важливим завданням дослідження є здійснення аналізу еволюції імунітетів у правовому статусі суддів у ретроспективній площині. Така ситуація обумовлює неабиякий науковий інтерес до генези імунітетів у правовому статусі суддів, що є важливою проблемою історико-правової науки.

Стан наукової розробки проблеми. У дорадянський період імунітети у правовому статусі суддів не ставала предметом аналізу у якості окремої наукової проблеми, але у більш ширшому контексті дана тематика розглядалася у працях багатьох представників юридичної науки, зокрема В. Бочкарьовим, Є. Васьковським, А. Коні, С. Котляревським, А. Лазаренко, Н. Полянським, І. Фойницьким, А. Завадським та іншими.

Радянські юристи підходили до зазначеної проблеми догматично, акцентуючи переважно на негативних тенденціях у розвитку імперського судочинства, підкреслюючи некомпетентність представників суддівського корпусу та їх залежність від адміністрації. Класичним прикладом такого типу робіт стала монографія М. Коротких[3].

У пострадянський період спостерігається тенденція зростання наукового інтересу до проблеми правових імунітетів, як серед теоретиків, так і істориків права. Слід відзначити внесок таких сучасних вчених, як В. Воропанов, О. Малько, Т. Павлісова, А. Тіганов, Ю. Щедрина та інші. Втім, навіть зважаючи на достатньо великий масив фахових публікацій, до сьогодні проблема еволюції імунітетів у правовому статусі суддів дорадянського періоду не ставала предметом окремого дослідження.

Основною **метою статті** є дослідження на основі історичного аналізу та узагальнення нормативно-правових актів імунітетів, що надавалися суддям у період перебування українських земель у складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. З кінця XVIII ст. правовий статус суддів в українських землях визначався російським імперським законодавством. До проведення судової реформи 1864 р. судді у значній мірі залежали від царської адміністрації, представники якої часто втручалися у перебіг судових процесів та чинили тиск на служителів Феміди. З огляду на це, звертає на себе увагу один з рескриптів Олександра I до тогочасного міністра юстиції Д. Трощинського, який було видано у серпні 1816 р. У ньому чиновнику, зокрема, доручалося посилити нагляд за тим, щоб «...закони й укази повсюдно виконувалися незмінно, ... щоб право суддів не було затьмарене ні упередженістю до осіб, ні мерзотним хабарництвом, противним Богу і мені огидним, і щоб викриті в цьому мерзотному пороці... переслідувалися з усією суворістю законів»[4, с. 87; 5, с. 4]. З одного боку, ми спостерігаємо спроби протистояння корупції, надзвичайно поширеної тоді серед представників суддівського корпусу, але з іншого, подібне ставлення з боку верховної влади, фактично позбавляло суддів будь-якого імунітету.

У процесі кодифікації російського імперського законодавства, який розпочався у 1820-х рр., з'явилися революційні для свого часу проекти, як, наприклад, «Риси судового устрою», запропоновані у 1828 р. М. Балуг'янським. Автор наполягав на повному відокремленні судової влади від урядової та гарантіях невтручання губернської адміністрації в здійснення судочинства, неприпустимості перегляду судових рішень у адміністративному порядку[6, с. 199]. Хоча зазначені пропозиції на тому етапі не були реалізовані, їх наявність свідчить, що вже тоді у суспільстві існував запит щодо надання певних гарантій суддям під час здійснення ними їх професійних обов'язків.

Так, у травні 1829 р. Міністерством юстиції були розроблені спеціальні Правила щодо порядку звільнення чиновників судового відомства з посади. Зокрема зазначалося, що за доповідями Сенату, владою імператора могли бути звільнені тільки ті судді, які призначалися за наказом імператора, або ті, яким після відставки пропонувалося підвищення у чині або інший вид нагороди. Решта представників суддівського корпусу могла бути звільнена тими органами та посадовими особами, які їх призначали [7, с. 129].

Отже, частина юристів дедалі більше відчувала необхідність надання імунітету суддівській владі, без чого поява справді незалежного суду була б неможливою. З огляду на це, доречним буде навести слова одного з найбільш авторитетних науковців дорадянського періоду у сфері юриспруденції А. Коні: «...небезпеки, що загрожують винесенню правильного вироку, можуть виходити не тільки з особистих характеристик судді, вони можуть не залежати від нього, негативно впливаючи на правосуддя, не дозволяючи ухвалювати розсудливі рішення та ставлячи під сумнів його незалежність від сторонніх особистих міркувань. Наказ, що надходить від влади, і можливість відсторонити суддю від розгляду тієї чи іншої справи або зовсім позбавити його звичної діяльності та наполегливі прохання від впливових осіб здатні привести до появи у судді постійної тривоги за своє становище в цілому, побоювання щодо можливих наслідків свого майбутнього рішення і страх з приводу тих, що вже були винесені. До судді слід висувати високі вимоги не тільки стосовно його професійних знань та вмінь, а й у сенсі характеру, проте вимагати від нього героїзму неможливо.

Звідси виникає необхідність захистити його від умов, що дають підставу до розвитку у нього малодушності та вимушеної догідливості»[8, с. 26]. Іншими словами, відомий юрист прямо вказує на необхідність надання суддям певного імунітету, яким вони могли б скористатися під час виконання своїх безпосередніх обов'язків.

З приходом до влади імператора Олександра II необхідність реформування багатьох сфер життя суспільства була вже цілком очевидною, а судова система вимагала змін чи не найбільше. Своєрідним приквелом до власне судової реформи стала розробка «Основних положень перетворень судової частини». У контексті досліджуваної проблематики інтерес викликає ст. 67 даного документу, де було зазначено, що «Голови та члени судових місць не можуть бути ані звільнені без прохання, ні переведені з однієї місцевості до іншої без їх згоди. Вони не можуть бути звільнені з посади у інший спосіб ніж як з переказом суду, або відсторонені з посади інакше як за рішенням суду»[9]. Таким чином, було чітко окреслити бажання законодавця встановити особливий порядок усунення суддів з посади, який наділяв їх певним імунітетом. Згодом, положення згаданої статті майже у незмінному вигляді перейдуть до Установи судових установлень, визначивши принцип незалежності суддів.

Судова реформа 1864 р. не тільки наповнила новим змістом правовий статус суддів, але й відокремила суд від адміністрації, тим самим заклавши основи незалежності суду та суддівського імунітету у нашому теперішньому розумінні. Олександр II в Указі Урядуючому сенату зазначав, що реформа має надати належну самостійність судовій владі[10, с. 8], чого не можна було уявити без чіткого окреслення суддівських імунітетів. Основними документами, які мали регулювати правовий статус суддів стали Установа судових установлень (УСУ), Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства, Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Саме в них слід шукати норми, які гарантували суддівський імунітет.

Так, у ст. 243 УСУ зазначалося: «Голови, товариші голів і члени судових місць не можуть бути ані звільнені без прохання, крім випадків, зазначених у статтях 228 – 230, 295 і 296-й, ані переведені з однієї місцевості до іншої без їх згоди. Тимчасове усунення від посад допускається тільки за умови потрапляння їх під суд, а повне звільнення або відсторонення від посад настає не інакше як за вироками кримінального суду»[11]. Таким чином, дана стаття окреслювала межі суддівського імунітету та запроваджувала принцип незмінності суддів, який є одним з головних атрибутів правової держави та самостійності судової влади¹. Це насправді так, бо, враховуючи той факт, що раніше постійними невмотивованими переводами можна було змусити неугодного суддю залишити посаду, то тепер, обов'язкова наявність його згоди, істотно зменшувала вірогідність подібного сценарію.

У цьому контексті, цікавим буде звернутися до поглядів на незмінність, як один з головних компонентів суддівського імунітету, провідних вчених-юристів того часу. Зокрема, М. Полянський трактував незмінність, як такий стан судді, коли крім випадків, передбачених законодавством, його не можуть звільнити з посади або перевести до іншої місцевості без персональної згоди[12, с. 36]. Майже тотожним був підхід С. Котляревського, який бачив сутність незмінності у тому, що суддю могли позбавити його посади лише у разі доведеного факту злочину, здійсненого останнім [13, с. 198]. Ще більш безпеліційною виглядає точка зору І. Фойницького. Він визначав незмінність як «право судді залишатися на посаді та отримувати поєднане з нею фінансове забезпечення незалежно від бажання влади, яка призначає представників суддівського корпусу»[14, с. 233]. Найбільш близьким до духу судової реформи є формулювання, запропоновані А. Лазаренко та Є. Васьковським, які бачили у принципі незмінності «захист суддів від довільного звільнення, переміщення та виведення поза штат»[15, с. 10; 16, с. 120].

У ст. 243 також зазначалися статті УСУ, які могли бути використані з метою обмеження суддівського імунітету. Розглянемо їх більш докладно. У ст. 228 було передбачено, що суддя може бути позбавленим своєї посади у випадку, коли він, отримавши призначення, понад місяць не з'являється на службу без поважних причин. Але навіть за цих обставин, звільнення мало відбутися тільки після попереднього обговорення причин неявки у загальному зібранні суду, куди його було призначено. Ст. 229 – 230 встановлювали механізм звільнення судді у випадку важкої хвороби, яка не дозволяла йому понад рік виконувати службові обов'язки. Як і у випадку зі ст. 228, остаточне рішення з цього питання мало бути прийнятим під час загального зібрання судового місця.

У ст. 295 деталізувався алгоритм відсторонення судді від посади, у разі скоєння ним кримінального злочину. «Коли суддя за злочин або проступок, що не відносяться до служби, буде в кримінальному порядку підданий якомусь стягненню чи покаранню, хоча б і не поєднаному з втратою права на службу, то дана обставина передається на обговорення загальних зборів касаційних департаментів Сенату, які, зажадавши пояснення від цього судді, уповноважені, залежно від обставин, винести постанову про звільнення його з посади» [11]. Тобто, згідно з нормою даної статті, навіть міністр юстиції не міг притягнути суддю до відповідальності, що, вочевидь, є проявом суддівського імунітету. За аналогічним сценарієм, суддю могли позбавити імунітету й у випадку, коли його особисто затримували через борги або його було оголошено неспроможним боржником (ст. 296).

¹ Законодавство того часу не знало терміну «незмінність суддів», таким чином, у перші пореформені роки цю дефініцію слід сприймати як результат доктринального тлумачення вченими та юристами-практиками певних положень УСУ (зау. авт.).

Розглянувши зміст наведених вище статей, можна відзначити, що тільки за умови винесення судового вироку, суддю безальтернативно позбавляли імунітету й він втрачав свою посаду. В інших випадках, представники суддівського корпусу, у певному сенсі, були застраховані від довільного звільнення. Їх імунітет забезпечувався необхідністю отримання пояснювальної від судді; розгляд питання щодо звільнення виносився на розгляд загального зібрання чи судового місця або касаційних департаментів Сенату; процедура притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності обов'язково мала бути гласною, судді могли мати захисника та були наділені правом оскарження прийнятого рішення у вищестоящий суд протягом двох тижнів з моменту його оголошення [17, с. 254].

На наш погляд, формуванню суддівського імунітету сприяла й вимога щодо неможливості поєднання посад, також закріплена в УСУ. Справа в тому, що коли певний суддя поєднував свою роботу у суді з перебуванням на інших посадах по державній чи громадській службі, це порушувало принцип відокремлення судової влади від виконавчої або адміністративної, що могло негативно позначитися на виконанні суддею своїх безпосередніх обов'язків. У рамках змін передбачених судовою реформою також достатньо уваги було відведено підвищенню фінансового забезпечення суддів як запоруки їх імунітету та не зацікавленості у хабарництві й інших корупційних діях.

Специфічною формою виразу суддівського імунітету у тогочасному законодавстві було встановлення особливого процедурно-процесуального порядку притягнення суддів до відповідальності. Зокрема, ст. 263 УСУ мала посилення на відповідні норми зафіксовані в Уложенні про покарання та Статутах кримінального і цивільного судочинства, які дозволяли накладати на суддів дисциплінарні стягнення, долаючи їх імунітети. Так, імунітет судді перед дисциплінарним стягненням переставав діяти по-перше, за ті службові упущення, за які в Уложенні про покарання визначалися стягнення, встановлені у п. 2-6 ст. 262УСУ, а також відраховання з часу служби; по-друге, у всіх випадках, у яких чинним і Статутами кримінального та цивільного судочинства належить притягувати ці особи до дисциплінарної відповідальності [11]. Голови, товариші голів, члени судових місць та мирові судді притягувалися до неї лише у вигляді застереження або утримання частини заробітку. Дисциплінарна відповідальність у вигляді застереження наставляла тільки за умови доведення таких службових провин, за які Уложенням про покарання були визначені зауваження, догани без внесення у послужний список і віднімання з часу служби, а утримання із заробітку – тільки у випадках, згаданих у ст. 413-415 Уложення про покарання кримінальні та виправні [18].

Ще одним свідченням надання суддям правового імунітету був той факт, що вони могли бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності в установленому законодавством порядку тільки спеціально уповноваженим на це органом державної влади. У ст. 270УСУ було визначено які саме органи мали вести те чи інше дисциплінарне провадження:

- 1) щодо голів і членів судових палат, обер-прокурорів і прокурорів судових палат, а також їх товаришів – касаційні департаменти Сенату;
- 2) щодо голів, товаришів голови і членів окружних судів, судових слідчих і мирових суддів, а також прокурорів окружних судів та їх товаришів – судовими палатами;
- 3) щодо інших чинів судового відомства – тими судовими місцями, при яких вони перебували.

Стосовно суддів та судових слідчих дисциплінарне провадження могло порушуватися або визначеннями власне судів та з'їздів мирових суддів за приналежністю, або за пропозицією від міністра юстиції (ст. 272 УСУ)[11].

Таким чином, можна погодитися з думкою А. Тіганова, який відзначав, що встановлений після судової реформи 1864 р. інститут правового імунітету посадових осіб судового відомства можна оцінювати крізь призму надання їм державою переваг правового характеру, які звільняли від відповідальності або застосування спеціального правового порядку, що дозволяло запобігти несприятливим наслідкам морального, фізичного або майнового характеру в разі скоєння вчинків, що будуть суперечити вимогам правових приписів [19, с. 41].

У той же час, звертає на себе увагу той факт, що у разі скоєння злочину, не пов'язаного зі здійсненням службових повноважень, суддя ніс кримінальну відповідальність за загальними правилами кримінального судочинства. Тобто, імунітет судді у рамках кримінального процесу був доволі обмеженим, що, на нашу думку, суттєво відрізняє пореформене законодавство від сучасного. Зупинимось докладніше на цьому питанні.

Чимало науковців дорадянського періоду звертало увагу на те, що суддівський імунітет надавав додаткові гарантії захисту тільки у випадку притягнення до відповідальності за «службові дії», що виявлялося у створенні особливого контролю у вигляді органу, який вирішував питання щодо можливої осудності того чи іншого судді[20, с. 130].

Натомість Статут кримінального судочинства від 20 листопада 1864 р. встановлював спеціальну процедуру притягнення суддів до кримінальної відповідальності. Її особливий характер визначався наступними рисами: голови та члени судових палат та окружних судів, товариші голів, присяжні, мирові судді могли бути передані суду тільки у випадку винесення на це постанови касаційного департаменту Сенату (ст. 1080 СКС); справи щодо злочинів голів окружних судів та судових палат, а також членів судових палат, були підвідомчі кримінальному касаційному департаменту Сенату; службові злочини товаришів голів окружного суду, членів окружного суду та мирових суддів розглядалися по суті у Судовій палаті [21]. Таким чином, голови

і члени судових палат та окружних судів, товариші голів, присяжні, мирові судді могли бути передані суду тільки у випадку наявності постанови об'єднаної присутності першого і касаційного департаментів Сенату (ст. 1080, 1082 СКС).

Характерною особливістю кримінального провадження стосовно суддів було те, що за посадові злочини особа судового відомства притягувалася до відповідальності незалежно від перебування її на посаді судді на момент порушення кримінальної справи[22, с. 23].

Попереднє слідство щодо посадових злочинів, скоєних представниками судового відомства могло бути проведене тільки у трьох випадках:

- слідство встановило факт співучасті у злочині приватних осіб;
- суддя у обов'язковому порядку має компенсувати шкоду, заподіяну злочинцем;
- вчинення суддею злочину, що тягне за собою позбавлення всіх прав стану, а також позбавлення всіх прав і переваг, які були присвоєні винному.

Під час проведення досудового слідства обвинувачена особа судового відомства наділялася широким колом прав, серед яких, слід відзначити право оскарження дій члена Судової Палати, який вів попереднє слідство. Подібні скарги потрапляли на розгляд до Кримінального касаційного департаменту Урядового Сенату з обов'язковим заслуховуванням висновку обер-прокурора або його товариша (ст. 1089 СКС)[21].

Цивільно-правова відповідальність поширювалася на суддів тільки за умови наявності у їх діях злого умислу або упередженого ставлення, а також при неправильному тлумаченні чітко викладеної норми закону (ст. 1331 – 1336 Статуту цивільного судочинства)[23].

Ще однією гарантією правового імунітету, який отримували судді внаслідок судової реформи 1864 р., мало стати обмеження впливу на них з боку представників виконавчої або адміністративної влади, зокрема губернаторів, які втрачали як наглядові, так і кадрові функції над судами. В цілому, законодавцю вдалося вивести суди з-під впливу місцевої адміністрації, втім, не можна стверджувати й про повне відсторонення виконавчої влади від суду. Зокрема, чималі кадрові, організаційні та матеріальні повноваження зберігало за собою міністерство юстиції.

Безумовно, ідеалізувати судову реформу 1864 р. теж не можна, зокрема й і у тій її частині, яка була пов'язана з суддівськими імунітетами. Так, численні архівні матеріали свідчать про те, що відносна безкарність часто негативно впливала на діяльність суддів. Встановлений в УСУ порядок дисциплінарної відповідальності, з одного боку, дійсно забезпечував невтручання інших влад у судові справи, але з іншого, подібні процесуальні моменти вкрай ускладнювали процедуру відсторонення від посади суддів, які мали низьку професійну кваліфікацію. Приймаючи рішення з порушенням встановлених норм законодавства, вони добре усвідомлювали, що навіть у разі притягнення їх до відповідальності, у переважній більшості випадків, все обмежиться лише адміністративними стягненнями[6, с. 214]. Тим не менш, у випадку серйозних порушень закону, як ми могли переконатися вище, судді могли бути притягнуті до цивільної, дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

Як відомо, в українських землях судова реформа мала певні особливості, деякі напряму стосувалися проблеми суддівського імунітету. Так, у Київській, Волинській і Подільській губерніях, що складала т.зв. «Південно-Західний край», мирові судді не обиралися органами місцевого самоврядування, а призначалися міністром юстиції за губернаторським поданням, на них не поширювався принцип незмінюваності і вони могли бути звільнені будь-якої миті, навіть без пояснення причин[24, с. 913 – 916]. Це пояснювалося побоюваннями влади перспектив розгортання у даному регіоні національно-визвольних рухів, особливо на тлі нещодавно придушеного польського повстання 1863 р.

У період контрреформ було істотно видозмінено або й зовсім скасовано чимало положень судової реформи 1864 р. Було поставлено під сумнів власне принцип відокремлення судової влади від адміністративної, а процедура обмеження правового статусу суддів значно спростилася. Відбулися зміни і у питанні суддівських імунітетів. Так, у травні 1885 р. з'явився спеціальний закон «Щодо порядку видання загального наказу судовим установам та про дисциплінарну відповідальність чинів судового відомства»[25]. Цим актом було передбачено створення у складі Сенату Вищої Дисциплінарної присутності, до компетенції якої було віднесено розгляд справ щодо дисциплінарних проступків представників суддівського відомства. Поява зазначеного закону, дозволяла новій структурі звільнити з посади будь-якого суддю, у благонадійності якого виникали сумніви.

Природно, що така законодавча новація суттєво звужувала можливості реалізації суддівського імунітету, тому що, закон залишав остаточне рішення з приводу того чи іншого судді на розсуд осіб, які входили до установ, уповноважених позбавляти суддів їх імунітетів, гарантованих судовими установами 1864 р. Це було небезпечним прецедентом.

Протягом 1880-х рр. також відчутно посилювався вплив адміністрації на хід розгляду судових справ у повітових з'їздах та губернських присутностях. Показовою, у цьому сенсі є скарга, підготовлена прокурором Київської судової палати на адресу міністерства юстиції. Серед іншого, він звертав увагу на те, що «...необхідність, в яку поставлені судові чини в деяких випадках йти на поступки перед своїм сумлінням, щоб уникнути шкідливих для справи наслідків, щоб заспокоїти дріб'язкове самолюбство і не протиставляти себе більшості членів присутствія» [6, с. 235]. Тобто, у дещо завуальованій формі, прокурор вказує на сис-

тематичні порушення суддівського імунітету, що ставило під загрозу саму ідею справедливого правосуддя. Скарга завершувалася проханням до міністра сприяти зменшенню впливу адміністративних чинів на представників суддівського корпусу. Нам достеменно невідомо, чи була вона розглянута, але тенденції звуження суддівського імунітету не зникли, а ставали все більш помітними.

Так, гарантій незмінності були позбавлені мирові судді у місцевостях, де вони призначалися безпосередньо урядом, наприклад, на Правобережній Україні. У березні 1900 р. з'явився закон, згідно з яким, при скасуванні суддівських посад у загальних судових місцях, ці посади, якщо у судовому місті яке скорочується не має вільних вакансій, звільняються через переведення до іншого суду, шляхом звільнення від служби або відрахування зі штату суддів, тих, хто виявив на це бажання, або, за його відсутності – за поданням міністра юстиції [15, с. 19]. Що стосується мирових суддів, за законом виданим у 1912 р., звільненню у такому випадку підлягали ті судді, які отримували менше голосів під час виборів.

Чимала «заслуга» у цій справі належала І. Щегловитову, який очолював міністерство юстиції у 1906 – 1915 рр. Цікаво, що до революційних подій 1905 – 1907 рр. майбутній міністр більш тяжів до табору лібералів і у своїх дослідженнях підкреслював важливість відокремлення судової влади від адміністративної та дотримання принципу незмінності суддів як гаранта їх імунітету [26, с. 113]. Завдяки його позиції, у академічних колах того часу набула поширення ідея, що незалежність суддів має водночас визначатися відсутністю у роботі суддів як «стимулу страху», так і «стимулу надії». Іншими словами, на їх переконання не повинні впливати ані кар'єрні амбіції, ані острах перед зовнішніми втручаннями у професійну діяльність.

На практиці все було інакше. Існує чимало документальних свідчень того, як І. Щегловитов, зловживаючи своїм службовим становищем, змінював або переводив до інших місцевостей суддів, а також чинив тиск на відправлення правосуддя [27, с. 167]. МВС було доручено збирати на суддів різні матеріали компрометуючого характеру, за допомогою яких влада чинила на них постійний тиск. Звинувачення судді у політичній неблагодійності слугувало достатнім приводом для його звільнення або переведення на іншу посаду. Намагаючись всіляко обмежити незалежність суддів, І. Щегловитов сприяв фактичному зрошуванню прокурорсько-слідчого апарату з жандармсько-поліцейськими органами.

Висновок. Наукові розвідки проблеми імунітетів у правовому становищі судді в юриспруденції дорядянської доби вказують на те, що вивчена юридична спадщина стала міцним підґрунтями для розвитку теорії юридичних імунітетів у правознавстві кінця ХХ – поч. ХХІ ст., в т.ч. у аспекті правових імунітетів суддів.

Хоча тогочасне законодавство й не оперувало поняттями «незалежність» або «імунітет» суддів, що залишало можливість втручання у їх діяльність як у державно-правовому, так і організаційному вимірі, важливою гарантією суддівського імунітету було те, що суддів не могли ані звільнити без їх згоди, ані перевести до іншої місцевості². Навіть тимчасове відсторонення від посади вимагало дотримання цілої низки процедурних моментів. Дякуючи цим змінам, імунітет став засобом юридичної охорони професійної діяльності суддів, необхідним елементом їх спеціального правового статусу.

Отже, завдяки судовій реформі 1864 р. відбулося запровадження у правову дійсність принципу незалежності суддів, а імунітет судді, як інститут права, передусім полягав у відокремленні суду від органів виконавчої влади, встановленні особливого порядку призначення на посаду, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності, незмінності, наданні належного матеріального та соціального забезпечення. Всупереч тому, що імунітет, який використовувався у системі судових органів, не мав абсолютного характеру, дотримання зазначених вище умов дозволяло здійснювати правосуддя більш об'єктивно, безпристрасно та справедливо, захищаючи служителів Феміди від безпосередніх або опосередкованих зовнішніх впливів. Проте, незалежність суддів, суперечила самій суті російського самодержавства. Тому, починаючи з 1880-х рр. адміністративний тиск на суддів, особливо через чинів МВС та прокурорського нагляду, постійно зростав, що суперечило демократичним засадам судової реформи 1864 р.

Список використаних джерел:

1. Ганенко І. Імунітет суддів у кримінальному процесі: теоретико-правовий аналіз. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4. С. 109–114.
2. Райлян П. Правовой иммунитет и ответственность судьи. *Международный научный журнал «Право и Политология»*. 2013. № 22. С. 10–13.
3. Коротких М. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1989. 185 с.
4. Министерством юстиции за сто лет 1802 – 1902. Спб.: Сенатская типография, 1902. 340 с.
5. Кравчук В. Историко-правовые аспекты основ правового статуса суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 4. С. 3-7.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред І. Усенка. К.: Наукова думка, 2014. 501 с.

² Але це правило не поширювалося на суддів спеціальних судів – селянських, духовних, комерційних (заув. авт.).

7. Ефремова Н. Развитие органов юстиции в период административных реформ первой четверти XIX в. *Журнал российского права*. 2008. №8. С. 128 – 138.
8. Кони А. Нравственные начала в уголовном процессе. М.: Издательство Юрайт, 2019. 152 с.
9. Основные положения преобразования судебной части в России : [Проект]. Б. и., 1862. 64 с.
10. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. Т. 8: Судебная реформа/ под общ.ред.: О. Чистякова. М.: Юридическая литература, 1991. 495 с.
11. Учреждение судебных установлений. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3450/>
12. Полянский Н. Уголовный процесс: Уголовный суд, его устройство и деятельность. Москва: т-во И. Д. Сытина, 1911. 201 с.
13. Котляревский С. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. Санкт-Петербург : типографияА льтшулера, 1907. 250 с.
14. Фойницкий И. Курс уголовного судопроизводства. В 2 т. СПб.: Изд-во Альфа, 1996. Т. 1. 559 с.
15. Лазаренко А. Очерк основных начал судопроизводства России и новейшихзападноевропейских государств за 50 лет. Пг.: Сенат.тип. 1914. 91 с.
16. Васьяковский Е. Курс гражданского процесса. Том I. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и их действия. М.: Тип. Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1913. 692 с.
17. Панюшкин В., Шабанов П. Независимость, рожденная реформой. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2014. № 3. С. 252 – 257.
18. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года (издание 1885 года). URL:https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ulogenie_o_nakazaniyah_ugolovnih_i_ispravitelnih_1845_goda.pdf
19. Тиганов А. Организационные и нормативные основы правового иммунитета должностных лиц судебного ведомства (судей) при привлечении их к дисциплинарной ответственности в российском законодательстве второй половины XIX века. *Актуальные проблемы российского права*. 2010. № 4. С. 37 – 47.
20. Фельдштейн Г. Лекции по уголовному судопроизводству. М.: типо-литография В. Рихтер, 1915. 432 с.
21. Устав уголовного судопроизводства. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>
22. Тиганов А. Правовой иммунитет лиц судебного ведомства в системе уголовной ответственности в российском законодательстве второй половины XIX в.: историко-правовой анализ. *Актуальные проблемы российского права*. 2011. №2. С. 19 – 28.
23. Щедрина В. Правовое регулирование принципа независимости судей по Судебным уставам 1864 года. *Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2012. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-printsipa-nezavisimosti-sudey-po-sudebnym-ustavam-1864>
24. Временные правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской, впредь до введения земских учреждений: Именной указ, данный Сенату, Высочайше утвержденный 23 июня / 5 июля 1871г., опубликованный 10 июля. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XLVI. Отд. 1. № 49750. С. 913-916.
25. О порядке издания Общего Наказа судебным установлениям и о дисциплинарной ответственности чинов судебного ведомства: закон 20 мая 1885 года. *Полное собрание законов Российской Империи*. СПб., 1885. Т.V. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php
26. Щегловитов И. Основные начала современного уголовного судопроизводства. *Журнал министерства юстиции*. 1903. № 9. С. 95–153.
27. Курас Т. Надзор за судами и должностными лицами судебного ведомства в пореформенной России второй половины XIX – начала XX века. *Власть*. 2015. № 6. С. 165 – 169.